

FEİLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə bədii ədəbiyyatda formalaşan frazeoloji vahidlərdən bəhs edir. Fel zəngin qrammatik kateqoriyalara sahib olduğundan, şifahi frazeoloji vahidlər digər nitq hissələrinə aid olan deyimlərlə müqayisədə **ülvi** üslubi xüsusiyyətlərə malikdirlər. Frazeoloji vahidlərin stilistik xüsusiyyətləri ilk növbədə ayrıca söz və ifadələrlə sinonimik əlaqələri ilə əlaqədardır. Əsas stilistik **vəziyyətlərdən** biri də homojen şifahi sinonimlərdir ki, burada frazeoloji vahidlərin böyük rolu var. Ayrıca sinonim olmayan frazeoloji vahidlər də müəyyən bir mətnə məntiqi cəhətdən homojen ola bilər.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, həmcins feili sinonimlər, kontekstual sinonimlər, frazeoloji variasiyalar, ideografik sinonimlər*

Summary

Stylistic features of verbal phraseological units

The article is about stylistic situations formed phraseological units in fiction. As verb possesses rich grammatical categories verbal phraseological units enjoy rather grate stylistic peculiarities in comparison with idioms belonging to other parts of speech. Stylistic characteristics of phraseological units first of all is related with their synonymic relations with separate words and phrases. One of the main stylistic situations is homogeneous verbal synonyms, that here phraseological units have great role. Even the phraseological units being not synonyms separately may be logically homogeneous in a certain text.

Key words: *phraseological units, homogeneous verbal synonyms, contextual synonyms, phraseological variations, ideographical synonyms*

Bildiyiniz kimi, dilimizdə həm quruluşca, həm də məna və ekspressivlik çalarlıqlarına görə çox rəngarəng idiomatik ifadələr vardır ki, bu da onların üslubi ifadə imkanlarının zənginliyindən xəbər verir. Bunlar içərisində feili idiomlar daha çox diqqəti cəlb edir. İdiomlar hər bir dilin özünəməxsus ənənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirərək milli kolorit vahidləri kimi bu və ya digər üslubda, xüsusən də bədii üslubda istifadə edilir. Lakin bununla yanaşı, müxtəlif dillərdə oxşar ifadələrə də rast gəlinir ki, bunlar kalka yolu ilə tərcümə əsasında yaranır.

Potensial poetik obrazlılığa malik olan frazeoloji ifadələrin real həqiqəti daha canlı və inandırıcı əks etdirmək xüsusiyyəti onların, demək olar ki, bütün sənətkarların dilinə yol tapmasını birbaşa əsaslandırır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feilin zəngin qrammatik kateqoriyalara malik olması ilə əlaqədar olaraq eyniadlı ifadələr başqa nitq hissələrinə mənsub olan idiomlardan fərqli olaraq daha geniş üslubi manevr imkanına malikdir. Belə ki, idiomlar bu kateqoriyalar üzrə dəyişərək cümlədə müxtəlif vəziyyətlərdə işlənir. Üslubi məqamlarda istifadə olunmaq üçün maraqlı bir vasitə cümlə idiomlarıdır ki, feili birləşmələrin əksəriyyəti onlardan törəmişdir. Məsələn, *Mən ölüm; Ağrın alım; Allah saxlasın; Gözüm su içmir* və s. Bu cümlələri məsdər halına salsaq ekspressivliyini itirmiş olar, ona görə də, bunları idiomatik cümlələr hesab etmək daha doğru olar. Lakin elələri də var ki, onları feili ifadələr şəklinə salsaq emosionallığını itirməz və

onların da belə ikili şəkildə işlənməsi məhz üslubi məqsədlə əlaqədardır. Məsələn, *qulaq ardına vurmaq, kefinə soğan doğramaq, dişi bağırsağını kəsəmək, başında turp əkmək, pəl vurmaq, ələk-vələk etmək* və s.

Lakin iradəsini topladı, **canını dişinə tutaraq** saniyələri saya-saya gözləyib durdu. (M.İbrahimov. Gələcək gün); Allaha şükür, belə səfəli yerdə yaylada **damağ çağ olmazmı?** (M.F.Axundov. Komediylar)

Frazeoloji birləşmələrin üslubi imkanları, hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı sözlərlə, ifadələrlə sinonimlik təşkil etməsi ilə izah edilir, çünki onların üslubi məqamları məhz sinonimliklə müəyyənləşir. Əksər sənətkarlar fikrin qüvvətli və emosional ifadəsi üçün müəyyən sözü eynimənalı frazeoloji ifadə və idiomlarla əvəz etmiş və onları müxtəlif şəkildə işlətmişlər. Belə ki, bir qrup ifadələr ümumxalq dilində olduğu kimi işlədilmiş, bir qrup ifadələr isə tamamilə yeni mənada təqdim edilmişdir. Hətta elə ifadələr də vardır ki, yalnız müəyyən bir sənətkara məxsusdur. Məsələn,

Baş aparıb hərə bir sənətə!... (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Eylə **divanəliyə düşdü** könül kim, dildir,

Salsa da boynuna həm zülfi-kəməndin yenəməz. (M.Füzuli. Əsərləri)

Bayram. Ümid yoxdur, **iqbalım gətirməyəcək**. (M.F.Axundov. Komediylar)

Yuxarıdakı nümunələrdən birincisində **baş aparmaq** birləşməsi tamamilə başqa mənada – *getmək* mənasında işlənməmişdir. İkinci və üçüncü nümunələrdə isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Burada müəlliflər ifadəni qüvvətləndirmək və təkrardan qaçmaq məqsədilə *eşqə düşmək* ifadəsində isə *eşq* sözünü *divanəlik* kəlməsi, *bəxti gətirməmək* ifadəsindəki ismi isə *iqbal* sözü ilə əvəz edərək fərqli şəkildə işlətmişlər.

Göründüyü kimi, qeyd olunan ifadələrə heç bir yerdə rast gəlinmir, yalnız bu müəlliflərin dilinə məxsus orijinal frazeologizmlərdir.

Bədii əsərlərdə başlıca üslubi priyomlardan biri həmcins feili sinonimlərdir. Belə vasitələrlə hərəkətin və hadisənin bütün cəhətləri dolğun şəkildə oxucuya çatdırılır. Bəzən müəllif müəyyən bir obrazın hərəkətinə öz subyektiv münasibətini bildirmək üçün həmcins sinonimlərə müraciət edir. Məsələn, Ya düşsə yetim malı **ye, ver xəlvəti həzmə**. (M.Ə.Sabir. Hophopnamə); Məstəli şah. Xanımlar **qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin**. (M.F.Axundov. Komediylar)

Sadə və mürəkkəb feillərin sinonimliyi qeyd olunan birinci misalda müəllif hərəkəti aydınlaşdırıb dəqiqləşdirdiyi halda, ikinci misalda daha çox hərəkətin davamlılığı ön plana çəkilir.

Aşağıda göstərilən parçada isə mürəkkəb feillərin həmcins sinonimliyi müşahidə olunur:

Aman, ay Molla dayı, bir **kitab açdır, fala bax!** (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Bundan əlavə, obrazlılığı ilə fərqlənən poetik frazeologizmlər də vardır ki, bunlar da klassik və folklor ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənməmişdir. Məsələn, *kəklik kimi səkmək, qəmi-hicrana giriftar olmaq, can qurban eləmək, düdəmey-i-hindi gəlmək* və s.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin **xəyali-şərifinizə** düşdü? (M.F.Axundov. Komediylar); Balarza. Ona elə bil **düdəmey-i-hindi gəlmişəm** ki, daha papağını da atsalar, yığıncığa ayaq-mayaq basmaz. (C.Cabbarlı. Ey dan ulduzu)

Bədii ədəbiyyatda diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı dil vahidləri təmtəraqlılıq məqsədilə işlədilən ifadələrdir. Əslində bir çox yazarlar (C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Y.Çəmənzəminli və s.) tarixən belə dəbdəbəli ifadələri dili ağırlaşdıran yersiz vasitələr hesab etsələr də, bu gün bu frazeologizmlər bədii əsərlərin canını təşkil edir. Məsələn,

Sabutay *intizarın mənzilini* çox *qısa elədi*. (Əfqan. Halal çörək); **Qocalıq öz kölgəsini onun üstünə salır**, arvadın varlığını sıxırdı. (İ.Sıxlı. Dəli Kür)

Frazeoloji variantlaşma da bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Belə ki, mətn, situasiya, qafiyə, rədif və s. tələbi ilə əlaqədar olaraq bir birləşmə müxtəlif variantlarda işlənə bilər. Bu da fərdi yaradıcılığın məhsuludur. Məsələn,

Oyadar xəlqi əfqanım, **qara bəxtim oyanmazmı?**

Qara bəxtim yuxudan olmadı bidar, hənuz...

Eyşü tərəfim çırağı yandı,

Bəxtim yuxudan məgər oyandı? (M.Füzuli. Əsərləri)

Göründüyü kimi, bu misalda **bəxti açılmaq** ifadəsi üç variantda verilmişdir. Bu da sənətkara fikrini daha dolğun şəkildə ifadə etməyə imkan vermişdir.

Danışıq dili frazeologizmləri bədii əsərdə məişət dialoqlarının özəyini təşkil edir və onların əksəriyyəti obrazlılığı ilə seçilir. Bu da xalqın öz gündəlik nitqində bədiliyə, məcaziliyə xüsusi yer verməsi ilə izah edilir. Məhz buna görə də həmin ifadələr obrazlı nitq üçün əvəzəlməz vasitədir.

Bədbəxtin qolunu xurd-xəşil eləyib tullamısan ora, **dilini dinməzinə qoymaq** əvəzinə hələ bir ədalət qılınıc da istəyirsən məndən? (H.Seyidbəyli. İllər keçir)

Hacı Qara. Müştəri macal vermir, **göydə götürür**. (M.F.Axundov. Komediylar)

Kinayə, gülüş, hətta qəm, nifrət hissləri doğuran idiomlar da vardır ki, onlar həm bədii, həm də ictimai-siyasi üslubda geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ifadələr obrazların avamlığını, sadələşməliyini, hətta millətin qanını soranların azgınlığını göstərmək üçün başlıca üslubi vasitələrdir. Demək olar ki, idiomların əksəriyyətində yumor, kinayə, kəskin satira ifadə olunur. Məsələn, -Arvad, lap *dev yuxusuna getmişən*, dur ayağa! (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri); Olsun də. Guya ki, məktəb qurtaranda mənə *ağzı ilə quş tutacaq*. (İ.Şıxlı. Dəli Kür)

Hər nə çəksən, çək bəradərim, *çəkmə düz mizanını*

Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını. (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Daha bir maraqlı üslubi priyom ayrılıqda sinonim olmayan feili birləşmələrin mətn daxilində məntiqi cəhətdən həmcinsləşdirilməsidir. Məsələn, Pərzad. *Başına yüz min qalmaqal açar, üstünə təqsir yıxar, divana salar*, nə bilim nə elər. (M.F.Axundov. Komediya)

Göründüyü kimi, burada yazıçı fikrini daha təsirli şəkildə çatdırmaq və obrazın daxili həyəcanını bildirmək üçün ayrı-ayrı birləşmələri həmcins sinonimlər işlətməmişdir.

İngilis dilində də feili frazeoloji birləşmələrin bir sıra variantlarına rast gəlinir ki, bunlar da biri digərini əvəz edir. A.V.Kunin “Фразеология современного английского языка” kitabında feili frazeoloji birləşmələrdən ətraflı bəhs edərək onların variativliyinə də toxunmuşdur və bədii ədəbiyyat nümunələri ilə fikrini bir daha təsdiqləmişdir. Məsələn: *tread on air - walk on air, hang in the balance - tremble in the balance* (tərəddüd etmək); *cry (sob, weep) ones heart out* (hönkürmək), *poke (stick) ones nose into somebody's affair* (başqasını işinə qarışmaq) və s. Bir bədii ədəbiyyat nümunəsinə nəzər salaq: Why did't the chap come? Can't *kick my heels* here forever”, thought Soames... (J.Galsworthy). [5, s.176-177]

Bundan əlavə ingilis dilində ideoqrafik sinonimlər də üslubi baxımdan çox maraqlıdır. Məsələn; *set ones heart on somebody - set ones mind upon something*.

Belə ifadələrin komponentləri leksik mənasını nisbətən itirərək bütöv bir konstruksiya yaradırlar, yəni ümumi bir mənanın ifadəsinə xidmət edirlər. Məs; She *had set her mind on the major* “more than on any of the others,” she owned sobbing. (W.Thackeray)

Bütün bu nümunələr göstərir ki, ideomlar müxtəlif sistemli dillərdə ən obrazlı və emosional ifadələrdir. İdiomlarsız heç bir dili təsəvvür etmək olmaz.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1992, 150 səh.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 səh.
3. Mehdiyeva E.V. İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Nam.diss.avtoref., Bakı, 2005, 22 səh.
4. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, ASSR EA-nın nəşriyyatı, 1968, 143 səh.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка, Москва, 1972